

мин А. Г. Начальные этапы древнерусского летописания. Москва, 1977. С. 204; та ін.

⁸¹ Karłowicz J. Wyprawa kijowska Bolesława Wielkiego... S. 19; Линниченко И.А. Взаимные отношения Руси и Польши... С. 94; та ін.

⁸² Головка А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. К., 1988. С. 49–51.

Alexander Golovko. Participation of Polish prince Boleslav I «Brave» in the inter-prince war in Rus (summer-autumn 1018). The autor of the article considers climax event of the inter-prince war of 1015–1199 in Rus – a campaign of the Polish prince Boleslav the First «Brave» and his son-in-law of the Rus prince Svyatopolk to Kyiv in July-September 1018. This campaign, in addition to Rus and Poland, was at the center of attention of the rulers of the German and Byzantine Empire, the Kingdom of Hungary, the Scandinavian Kongs and the Pecheneg khans. The sources, which cover the circumstances of this campaign. was analyzed. The author gives the scientist's views of the events of this military campaign. The desire to appoint in Kyiv Svyatopolk, as the loyal to Poland ruler, was the purpose of campaign of the Polish prince to Rus. The author concludes that there was a discrepancy between Boleslav and Svyatopolk after the capture of Kyiv, which influenced to the results of the presence of the Polish troops in the capital of Rus. The Polish prince returned home with the army, having captured a lot of prey and captives and having annexed the territory of «Chervensk Grades» to his country. The capture of trophies by foreigners in Kyiv provoked hostilities by the inhabitants in the capital of Rus against them. Svyatopolk joined to residents of Kiev.

Key words: Poland, Russia, Saxon, Hungarians, Pechenegs, inter-prince war, Kyiv, international relations.

Отримано: 05.07.2018 р

УДК 94(369.1)«11/16»

Богдан Боднарюк

КАТОЛИЦЬКІ ЧЕРНЕЧІ ОРДЕНИ ДОБИ РОЗВИНУТОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ: ТЕНДЕНЦІЇ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ ТА ПОЧАТОК КОРПОРАЦІЙНОЇ СТАГНАЦІЇ

Богдан Боднарюк. Католицькі чернечі ордени доби Розвинутого Середньовіччя: тенденції організаційної стратифікації та початок корпоративної стагнації. Стаття присвячена висвітленню становища орденського чернецтва Римо-Католицької Церкви в XI–XVI ст. – епоху розквіту та домінування цієї розгалуженої церковної інституції у західноєвропейському соціумі. Автор розглядає процес формування якісно нових типів й видів орденських об'єднань, їхні функціональні пріоритети, особливості статутної регламентації, регіональну спе-

цифіку, аналізує причини, передумови та наслідки означеного процесу.

Окрема увага приділяється проблемі трансформації строкатого й розмаїтого орденського руху із замкнених (інтровертних) духовно-релігійних спільнот у відкриті та суспільно активні (екстрровертні) чернечі «спілки», конгрегації і загалом, а також аспектам модифікованих аскетичних практик, орієнтованих з часів Відродження переважно на гуманістичні світоглядні ідеали та культуртрегерські архетипні взірці.

Крім того, у статті всебічно характеризується католицький орденський феномен в умовах організаційної стратифікації й початку широкої корпоративної стагнації, обумовлених передреформаційними політичними, економічними, культурними і теологічними реаліями, що мали поширення на теренах Західної Європи з кінця XIV ст. та визначили магістральні напрямки розвитку як гуманістичної, так і реформаційної думки.

Ключові слова: Західна Європа, Розвинуте Середньовіччя, Римо-Католицька Церква, орденські корпорації, жєбрущі ордени, чернече подвижництво, аскетичні практики, західноєвропейський соціум.

Богдан Боднарюк. Католические монашеские ордены эпохи Развитого Средневековья: тенденции организационной стратификации и начало корпоративной стагнации. Стаття посвящена рассмотрению положения орденского монашества Римско-Католической Церкви в XI–XVI вв. – эпоху расцвета и доминирования этой разветвленной церковной институции в западноевропейском социуме. Автор рассматривает процесс формирования качественно новых типов и видов орденских объединений, их функциональные приоритеты, особенности уставной регламентации, региональную специфику, анализирует причины, предпосылки и последствия данного процесса.

Отдельное внимание уделяется проблеме трансформации пестрого и разнообразного орденского движения из закрытых (интровертных) духовно-религиозных сообществ в открытые и общественно активные (экстрровертные) монашеские «союзы», конгрегации и братства, а также аспектам модифицированных аскетических практик, ориентированных со времен Возрождения в значительной степени на гуманистические мировоззренческие идеалы и культуртрегерские архетипические образцы.

Кроме того, в статье всесторонне характеризуется католический орденский феномен в условиях организационной стратификации и начала широкої корпоративної стагнації, обумовлених передреформаційними політичними, економічними, культурними і теологічними реаліями, які розпространялись на територіях Західної Європи з кінця XIV в. і во мно́гом визначали магістральні напрямки розвитку як гуманістичної, так і реформаційної думки.

Ключевые слова: Западная Европа, Развитое Средневековье, Римско-Католическая Церковь, орденские корпорации, нищенствующие ордены, монашеское подвижничество, аскетические практики, западноевропейский социум.

Кінець X ст., тобто першого тисячоліття християнства і «християнської ери», згідно з фіксацією більшості тогочасних джерел – хронік та анналів – відродив у сучасників думку про неминучий (та певною мірою довгоочікуваний) кінець світу, котрий ось-ось має відбутись (1000 або 1001 року). Таке, достатньо масове, крім того, світоглядно активізоване апокаліптичне очікування на місичному «замісі» (999 тлумачилось як віддзеркалення 666 – пророчої ознаки появи Антихриста) суттєво посилило релігійну екзальтацію західноєвропейського суспільства у вимірі аскетичної практики і чернечого подвижництва. Число монастирів та кількість ченців на середину XI ст., порівняно з початком X ст., подвоїлось. Цьому новому припливу аскетичного ідеалізму стає тісно в старих обителях і він проявляється у стремлінні до самітництва, котре, однак, ґрунтувалось на структурно-організаційних та статутних традиціях бенедиктинства VI–VIII ст. й було пов'язане з відомими (усталеними) формами гуртожитництва. Релігійний рух, який ментально спровокував, економічно підбував, політично надихнув, соціально викликав та ідейно супроводжував Перший хрестовий похід 1096–1099 рр., одночасно реалізувався у появі цілої низки нових чернечих орденів. Разом з тим, означений аскетичний ідеалізм не лише вкрив терени Західної Європи цілою мережею монастирів і орденських корпорацій, а й намагався, за вдалою оцінкою В. Гер'є, дедалі потужнішими зусиллями перевершити свої попередні подвиги¹.

В окресленому сенсі, отже, можна констатувати головну духовно-релігійну тенденцію тієї епохи: у зв'язку з хрестовими походами в середовищі Римо-Католицької Церкви виділились та визначились нові форми служіння Богу не споглядального, а принципово активного, дієвого, соціально вмотивованого характеру. Поряд з орденськими інституціями попереднього спрямування (IX–X ст.), що були носіями сакралізованої й індивідуалізованої аскези, протягом XI–XIV ст. виникають ордени «медико-хоспісної» орієнтації, суто рицарські корпорації та жіночі монастирі орденського типу, де черниці присвячували себе виключно догляду за пораненими і хворими, а також займалися справами милосердя й благодійництва.

До орденів першого напрямку, що утворились в той період, відносяться: італійський Орден камальдулів; орден Валломброзо (валломброзіанців), де вперше було введено ступінь «бельців»; орден Граммон; Орден картезіанців; орден Фонтевро; Орден цистерціанців або «білих ченців» (народна назва); Орден премонстрантів і Орден кармелітів. До епохи розквіту середньовічного католицького чернецтва відносяться й менш значні орденські об'єднання – трапїстів, гільбертинців, гуміліатів, бегінок, лазаристів.

Другий напрямок репрезентують наступні корпорації: Орден госпітальєрів Св. Антонія; Орден єрусалимських госпітальєрів Св. Іоанна (іоанніти); французький рицарський Орден тамплієрів (храмовників); німецький Орден Святої Діви Марії Тевтонської (Орден тевтонських рицарів). Доречно підкреслити, що останні три ордени – як і іспанські рицарські ордени XII ст., зокрема, Алькантара, Калатрава, Сант-Яго де Компостелла, Монтеса, Монтегаудіо та португальський Св. Беннета, започатковані для боротьби з маврами (у воєнному плані вони ма-

ли лише регіональне значення), – являли собою органічне, структуроване, освячене Церквою поєднання елементів воєнного та релігійного². Наприкінці століття на Піренейському півострові, з активізацією Реконкісти, утворилась ще низка орденських об'єднань під королівською «опікою» – Сан-Хорхе де Альфама, Монфрагуе, Санта-Марія де Еспанья³.

Привілейоване (з точки зору владних, економічних і духовних прерогатив) становище Римо-Католицької Церкви у західноєвропейському суспільстві, сприяючи нагромадженню величезних багатств й зосередженню значного впливу в руках білого і чорного духовенства, сприяло розвитку серед нього розкоші, лінощів, розпусти та вслякого роду пороків та зловживань; чернецтво ні в чому не поступалося білому духовенству⁴. За швидким розквітом майже кожного ордену так само швидко відбувався занепад, і справедливі звинувачення проти чернецтва знову (після «епохи реформ») почали лунати на Заході вже в середині XII ст.

Поява на початку XIII ст. перших двох жебрущих орденів в структурі Католицької Церкви – францисканців та домініканців – призвела до фундації цілої низки подібних орденських утворень, статути котрих так само проголошували повне зречення від майна. Серед них у першу чергу варто виділити кармелітів (вони існували ще до утворення Ордену Св. Франциска Ассізького, але стали жебрущими лише 1224 р.), августинців, клариссинок, целестинців, обсервантів і реколлектів. Проте, все це не могло вдихнути нове життя у Церкву, котра вперто йшла старим шляхом. Вже у XIV ст., в епоху Авіньонського полону пап (1309–1377 рр.) і наступного т.зв. Великого розколу (1378–1417 рр.) чернецтво Заходу «хворіло» на пияцтво, гедонізм, обжерливість, здирництво, марнотратство, лихварство, розпусту і т.п. Запобігти кризі, що насувалася, виявилось не під силу і чисельним новоутвореним у XIV, XV та на початку XVI ст. орденам, з яких жоден не набув у соціумі широкого впливу та авторитету⁵. Такими орденськими інституціями виявились: оліветанці, келліти, іезуати, жіночий Орден Св. Бригітти, ієроністи (ієроніміти), мініми, «Брати Спільного Життя» (гергардіністи), варнавіти, капуцини, театинці.

Реформація, знищивши тотальне панування Римського Апостольського престолу у Західній Європі, позбавила чернецтво (за допомогою секуляризації) майже двох третин монастирів і церковних земель. Здавалось, сили західного чернецтва були вичерпані до кінця, однак воно здійснило ще одну могутню спробу відродити занепаде володарювання Римо-Католицької Церкви – іспанський дворянин Ігнасіо де Лойола (Ignacio Lopez de Loyola; 1491–1556) створив знамениту «Спільку Ісуса» (Орден езуїтів), котра відкрито декларувала свої антиреформаційні цілі й ставила за мету відродження і зміцнення папської теократії. Нове напівсвітське чернецтво зайняло панівне місце в Церкві та внутрішній церковній ієрархії, але з першопочатковими ідеалами самітництва воно вже не мало нічого спільного. Тим не менш, в період Реформації і Контрреформації так само утворилось достатньо багато нових або оновлених орденських корпорацій: Орден траппістів; мавриніани; реформовані цистерціанці; оновлений Орден «Братів-госпітальєрів» («Братів милосердя»); «Сестри милосердя»; мерцедарії; урсулінки; візитандини; піаристи; ораторіанці; салезіани.

Переходячи до безпосереднього розгляду теми статті, доречно констатувати наступне. Як відомо, місіонерсько-подвижницьке та просвітньо-культуртрегерське служіння Західній Церкві у VII–VIII ст. відволікало ченців від первісних (взірцевих) аскетичних ідеалів і призводило до їх поступового обмирщення⁶. Завдяки багатим пожертвуванням з боку феодалів та вищої знаті, у тому числі й королів, в руках Церкви і орденських монастирів на початок XI ст. зосередились обширні земельні володіння та інші добра, від яких чернецтво не відмовлялось, інтерпретуючи богословську доктрину відносно обов'язкового додержання кліром «євангельської бідності» у тому дусі, що обітниця бідності (нестяжіння) забороняє лише приватну власність, а не щось добровільно подароване благодійником у колективне «тимчасове» володіння⁷. Накопичені багатства й надалі, протягом IX–XI ст., приналежали до лав чорного духовенства осіб, які керувались переважно корисливими мотивами. Крім того, у багатьох випадках великі світські землевласники (сеньйори і магнати) створювали фіктивні монастирі й дарували їм (реально – знову ж собі) власні землі (тобто, фактично здійснювали своєрідне земельне «перепідпорядкування») з метою позбутися встановлених королівською владою податків, оскільки церковні володіння, як відомо з «канонів» франкського феодального права VIII–IX ст., взагалі не оподатковувались⁸.

Такі настоятелі, зазвичай, приймали до себе в обитель або ченців, вигнаних за різного роду порушення з інших монастирів, або ж примушували приймати постриг держателів своїх земель – селян та дрібних рицарів⁹. Джерела фіксують випадки, коли навіть королі віддавали абатства з власного домену у бенефіції світським сеньйорам, традиційно – придворним та фаворитам, і церковні володіння опинялися в повному розпорядженні останніх¹⁰. Врядування подібних настоятелів, котрі лише номінально ставали абатами, як й існування фіктивних монастирів, призвело у чернечому середовищі (на кінець VIII ст.) до остаточного нехтування дисципліною та приписами орденських статутів¹¹. Дана ситуація спричинила в IX–X ст. декілька спроб Церкви, щоправда невдалих, виправити загрозливе становище¹². Ключійську й Цистеціанську реформи клір, однак, підтримувати відмовився.

Отже, у той час, коли територія Західної Європи потерпала від інвазій норманів, угорців і турків, коли руйнувались монастирі, ченці зрікалися свого сану, а в обителях, що вціліли, статути й соборні постанови не виконувались, одружені, зайняті війною та полюванням т.зв. абати-графи («*abbacomites*») вільно розпоряджались обителями – і чоловічими, і жіночими, або їх підпорядковували собі обмирщені місцеві єпископи¹³; спроби реформування укладу життя кліру не принесли, як акцентувалося вище, очікуваних результатів. Лише поширення у IX ст. християнства в Скандинавії Св. Ансхаром (Ancharus; 819–876), ченцем Корбійського монастиря (Пікардія), стало винятком¹⁴. Разом з тим, церковна інституція Заходу і за таких неоднозначних умов пристосувалась до еволюції суспільства й забезпечувала його необхідними духовними орієнтирами¹⁵. На противагу важким реаліям середньовічної повсякденності, Церква пропонувала моральну досконалість, вірний шлях до Спасіння, очищення душі та тіла, побутовий оптимізм тощо. Протягом XI–XIV ст., коли повільно складався добробут населення,

підвищувалась роль грошей і багатство ставало дедалі вабливішим, Церква відродила й світоглядно актуалізувала як для людей заможних, так і для бідняків універсальну християнську ідеологему – «апологію бідності»¹⁶.

Дане явище визріло і остаточно сформувалось на кінець XI ст.¹⁷. Його проявом стали масові намагання вірян повернутися до початкової євангельської простоти й довершеності. У підсумку, ці активізовані тенденції призвели до часткового реформування духовенства та оновлення інституту каноніків, підпорядкованих Статуту Св. Августина Аврелія. Таким чином, розквіт започаткованого ним ще у 20-х рр. V ст. руху припав на початок XII ст.¹⁸. Оновлення канонікату викликало до життя нові чернечі ордени, котрі обґрунтовували й утверджували (через відповідні пункти Статуту) необхідність, доцільність і переваги усамітнення від світу заради набуття в схимі тих істинних цінностей (духовних скарбів), які західний соціум повільно, але невпинно втрачав, починаючи з IX ст.¹⁹. «Ці ордени – як слушно зазначає Д. Кноулес – пропагуючи ручну працю, звертаючись до нових видів господарської діяльності, у котрій нові засоби обробки землі сполучались з більш інтенсивним скотарством та виготовленням вовни, а також, використовуючи такі технічні новинки як млини і кузні [з горном], продовжували, удосконалюючи, традицію господарської діяльності, початок якої поклали бенедиктинці»²⁰.

Приклад подавала Італія, яка за допомогою грецьких ченців, котрі підвизались в аскезі за «Правилами» східного Отця Церкви Св. Василя Великого (330–379) у Лації, Калабрії та на Сицилії, «живилася, як пише У. Уелкер, з могутнього джерела східного (візантійського) чернечого руху»²¹. Св. Ніл Гроттаферратський (Nuil Grotthapherationesis; 930–989) з X ст.²², а згодом бенедиктинець Св. Ромуальд (Rhomualdis; 943–1010), засновник Ордену камальдулів поблизу Равенни (1012 р.)²³ і Св. Іоанн Гуальберт (Iohanni Guilbertiens; 973–1037), фундатор монастиря Валломброза у Тоскані 1020 р. (та ордену під тією ж назвою)²⁴, стали натхненниками створення у середині XII ст. нових орденських об'єднань й «білого чернецтва», яке піднялося поруч з традиційним «чорним».

Етьєн де Мюре (Ethien de Miureae; 1044–1124) заснував орден у Граммоні біля Ліможу в 1071 р.²⁵. Його справу продовжив з 1074 р. Стефан Тігернський (Stephan Tiugernionesis; 1024–1102)²⁶. Св. Бруно Кельнський (Bruno Chelniae; 1040–1101) утворив Шартрез в 1084 р. (Орден картезіанців)²⁷, Св. Роберт Молезмський (Roberthi Molezmionensis; 1051–1124) – Сіте 1098 р. (Орден цистерціанців)²⁸, Роберт д'Арбріссель (Roberthi de Arborassilae; 1048–1116) – став фундатором (і першим абатом) Фонтевро у 1101 р.²⁹, а Св. Норберт (Norbertus; 1085–1134) неподалік від Кусі (між Реймсом та Ланом) започаткував 1120 р. орден Премонтре³⁰. Тим не менш, саме у XII ст. символом протистояння нових та старих чернечих спільнот стала суперечка між цистерціанцями та Бернаром, абатом Клерво, з одного боку, й клюнійським абатом Петром Досточтимим (Petrus Venerabilis, abbas Clioniae; 1094–1156) – з іншого³¹.

Наприкінці XIII – на початку XIV ст. проти адептів францисканського спіритуалізму, де головним було «Божественне служіння, доручене рабами божими ченцям», виступили орденські конвентуали («відділені») – ревні прибічники міс-

тики, яка поєднувала молитву з ручною працею, котрою ченці займались разом з послухниками та мирянами, а «релігійній чуттєвості й пишноті, що жила в багатим вбранням храмів, золотим начинням і блиском меси» була протиставлена жага простоти богослужіння та чистоти архітектурних ліній монастирських культових споруд³². Й хоча у поглядах щодо здешевлення культово-обрядової практики спіритуали і конвентуали мали спільну позицію, на відміну від перших, другі обстоювали авторитарну владу в Церкві й теократичні принципи керівництва в ній.

Разом з тим, успішний та достатньо швидкий розвиток міст у XII–XIII ст. відсунув на другий план й зробив анахронічним і старий, і новий орденський чернечий рух. Після провалених Ключійської та Цистерціанської реформ³³, розігнаного у Малій Азії т.зв. Ломбардського хрестового походу 1100–1101 рр., Римо-Католицька Церква протягом другої половини XII ст. продовжувала пристосовуватись до розширеного й достатньо стратифікованого західноєвропейського соціуму, утворюючи нові орденські корпорації. Доречно підкреслити, що робила вона це важко, і не без вагань.

Ідеї про нове реформування Церкви, про сувору заборону на моральну та фізичну розпусту духовенства, які активно пропагувались Св. Бернардом Клервоським (Bernardus, abbas Clarae Vallis; 1090–1153), Герхохом фон Рейхерсбергом (Grechoch von Reichersbergh; 1097–1161), Петром де Руасі (Phetri de Ruasci; 1003–1076) й Петром Кантором (Rhetri Cantorus; 1089–1145)³⁴, на початок 1170 р. більш реально і наочно втілювались у справах та проповідях Петра Вальдо (Phetri Valdus; 1143–1191) з його «Ліонськими Бідняками»³⁵, і ще відчутніше – у діяльності Фулька з Нейлі (Fuilk et Neulu; 1134–1207), який з дозволу Папи Іннокентія III (1161–1216) свого часу проповідував необхідність Третього Хрестового походу (1189–1196 рр.)³⁶. Саме його справу продовжив арагонець Дурандо з Хуески (Durando et Huasci; 1166–1222), розробивши перший проект і статут жебрущого ордену³⁷. Будучи одним з вождів каталонських вальденсів, він брав активну участь у відомому теологічному диспуті, котрий відбувся 1207 р. в Паньє, за присутності графа де Фуа, офіційного представника вальденського руху, та єпископів Осми, Тулузи й Консеранса – запеклих противників альбігойських єретиків³⁸. Тогочасні джерела³⁹ згадують серед присутніх і Св. Домініка де Гузмана (Dominicus de Guzman; 1170–1221), майбутнього фундатора Ордену Братів-проповідників – тобто домініканців.

Як зазначає зі свого боку К. Бароніо, «Почувши його проповідь, Дурандо не лише навернувся сам, – у нього виникла ідея навертати заблудлі душі єретиків у істинну Віру. Цій ідеї він присвятив усе своє життя, написав велику кількість трактатів про ересі і, головне, склав план заснування ордену, який би слугував взірцем аскетичного жебрацтва та зречення, й цілком займався проповіддю і поширенням Віри Христової»⁴⁰. Отже, новий орден був призначений для «битви з єретиками тією самою зброєю, яка допомогла їм відвернути людей від Церкви»⁴¹ – занадто багатой та честолюбної. Однак у підсумку, створена Дурандо на практиці невелика чернеча корпорація, що одержала назву «Бідних Католиків», невдовзі підпала під переслідування з боку місцевих (південнофранцузьких) архієреїв як

еретична секта⁴². Римська курія, намагання котрої попервах були спрямовані на її збереження (вони, однак, так ні до чого й не призвели), общину «Бідних Католиків» все ж розформувала.

Разом з тим, необхідно констатувати, що Статут даного ордену вміщував у собі в зародку все те, що невдовзі було перейнято, адаптовано й удосконалено Св. Домініком і Св. Франциском (Franciscus Assisiatis; в миру – Джованні Бернардоне; 1181–1226). Отже, новий чернечий Статут Дурандо з Хуески став передтечею, точніше своєрідним абрисом жебрущих орденів, плідною ідеєю, розвиток якої у подальшому дав вражаючі результати. Як підкреслює Е. Літтре, «якщо важко припустити, щоб Св. Франциск в Італії перейняв свою ідею у Дурандо, то більш вірогідно, що Св. Домінік у Франції знав про новий рух, і він привів його до думки відносно утворення корпорації Братів-проповідників на взірць Ордену Бідних Католиків»⁴³.

Крім францисканців і домініканців – двох найбільш впливових й потужних орденів XIII–XIV ст. на території Західної Європи, які відали інквізицією та освітою у провідних латинських університетах – до епохи розквіту чернечого руху належить також низка менш значних і менш відомих орденів, про які, однак, необхідно згадати, оскільки вони склали досить значну частину католицької чернечої спільноти в цілому. У 1114 р. Єрусалимський патріарх Арнульф (Arnoulf de Roex; 1112–1118) запровадив серед кліриків Гробу Господнього аскетичне «апостольське життя»⁴⁴. Затверджені 1122 р. Римським первосвященником Калістом II (1119–1124) як «Брати-хрестоносці Гроба Господнього у Єрусалимі» (друга назва – сепулькринці), ці брати вже в 1144 р. володіли на терені Палестини 7 будинками, при яких були організовані гостинці⁴⁵. Після взяття Єрусалима сарацинами у 1187 р., сепулькринці переселились до Птолемаїди, а коли й вона була втрачена християнами 1291 р., поширились територією Італії, Іспанії, Франції, Священної Римської імперії (Німеччини) та Польщі⁴⁶.

Орден кармелітів був заснований 1156 р. на горі Кармілі, так само у Палестині, ченцем Бертольдом Калабрійським (Bertoldi Calabrationensis; 1119–1187)⁴⁷. Його Статут, складений в 1209 р. патріархом Альбрехтом Єрусалимським (Albertus de Linus; 1216–1242) і затверджений у 1224 р. Папою Гонорієм III (1216–1227), відрізнявся особливою суворістю. Ченці цього ордену більшу частину доби не мали права розмовляти, ніколи не вживали м'яса та риби, кожен жив у окремій кельї; спали брати не більше 4-5 годин на добу і займались важкою фізичною працею⁴⁸. Суттєву роль кармеліти відіграли у місіонерській діяльності Римо-Католицької Церкви в епоху Хрестових походів, особливо у Палестині та Сирії⁴⁹. За часів понтифікату Іннокентія IV (1243–1254) орден було реорганізовано і він перетворився на жебрущу спільноту⁵⁰. 1452 р. сформувалась жіноча конгрегація кармеліток.

Орден Пресвятої Трійці (або тринітарії) виник під час Третього Хрестового походу – у 1196 р. Його засновниками стали два французи – Жан де Мата (Jahn de Matatius; 1159–1205) та Фелікс де Валуа (Filix de Valua; 1161–1208)⁵¹. У Статуті ордену, прийнятому і затвердженому 1198 р., у вигляді доповнення до традиційних трьох обітниць ченцям суворо заборонялось їздити верхи на конях, у

зв'язку з чим тринітарії одержали в народі прізвисько «віслючого ордену». Справа в тому, що чотирнадцята стаття Статуту дозволяла братам пересуватись лише на віслюках⁵². Своєю метою Орден Пресвятої Трійці проголосив (як, доречі, й більшість інших чернечих корпорацій, котрі утворились в той період на Сході) викуп християн, які потрапили у полон до мусульман. Наприклад, до початку XVI ст. тринітарії викупили та повернули на їхню батьківщину понад 30 тис. полонених⁵³. Найвпливовішим у XIII–XIV ст. був осередок ордену у Франції, заснований 1228 р. при соборі Св. Матюрина в Парижі⁵⁴; завдяки цьому саме у Французькому королівстві означена корпорація стала відомою під назвою Ордену матюринців. У 1609 р. Римська курія так само приєднала тринітаріїв до жебрущих орденів.

За традицією (переданням) Римо-Католицької Церкви, чи не найдавнішою орденською корпорацією вважається Орден хрестоносців, до складу якого входили миряни та ченці, об'єднані для захисту Церкви та Віри, і започаткованого ще у часи Св. Єлени (Флавія Юлія; 250–330), матері першого християнського імператора Константина I Великого (Флавій Валерій; 306–337). Як фіксують джерела⁵⁵, Орден хрестоносців було поновлено на Латеранському соборі 1215 р. З жіночих орденів у XIII ст. найбільшою повагою і авторитетом користувався Орден кларисинок. Як Другий Орден Св. Франциска, він був заснований 1231 р. Кларою Чіффі (Clara Chiffi; 1193–1253), сподвижницею святого, родом так само з Ассізі (Умбрія)⁵⁶. Як перший керівник ордену, Клара розробила для нього окремі «Правила». Незважаючи на їх суворість, ця жіноча конгрегація до початку XIV ст. сформувала свої осередки не лише в Італії, а й у Франції, Німеччині, Іспанії, Бельгії та Угорщині⁵⁷.

На особливу увагу заслуговує Орден августинців. Його легендарний засновник – уродженець Тагасти (Нумідія) Св. Августин Аврелій (Augustinus; 354–430), у 388 р. з кількома однодумцями утворив у місцевості Тагаста, на терені Єгипту, духовну общину, котра у V ст. набула достатньо значного впливу серед багатьох аскетеріїв Сходу⁵⁸. Статутом для послідовників Св. Августина спочатку слугувало лише Євангеліє, а згодом – вказівки й напучення, викладені Західним Отцем Церкви у двох своїх проповідях – «De moribus clericorum», та двох посланнях до черниць у Гіппоні (Північна Африка), датованих 423 р.⁵⁹. Зрозуміло, що до XIII ст. спільноту Св. Августина важко назвати впорядкованою чернечою громадою; скоріше, вона являла собою порівняно невелику киновію східного пустельножитного типу. Протягом XI–XII ст. на терені Італії активно утворювалися й інші подібні ереміторії та дрібні конгрегації, наприклад – іоаннбоніти (дж'ямбоніти), «Тосканські ереміти», британіанці та ін.⁶⁰. Всі вони були об'єднані Папою Іннокентієм IV під загальним ім'ям «августинців», і згідно з буллою від 17 січня 1244 р. одержали офіційний орденський статус і Статут – т.зв. «Правила Св. Августина»⁶¹. Остаточний варіант «Правил» папство затвердило дещо пізніше – 1256 р.⁶².

Крім перезатвердження Ордену августинців Римським понтифіком Олександром IV (1254–1261), того ж 1256 р. було обрано першого генерала-пріора та 4 провінціалів для Італії, Іспанії, Франції та Священної Римської імперії відпо-

відно⁶³. За оновленим орденським Статутом провінціали одержали на місцях широкі повноваження, репрезентуючи не лише сам орден, а й папську владу. Одночасно брати-августинці були виведені латинським Первосвященником з-під світської юрисдикції та нагороджені привілеєм. Останній декларував і затверджував: сакристан (глава папської капели) обирався виключно з їхніх лав⁶⁴. У 1567 р. Папа Пій V (1566–1572) зарахував августинців до категорії жебрущих орденів, а 1580 р. Статут ордену було розширено Папою Григорієм XIII (1572–1585): генералу-пріору, котрий жив і мав орденську резиденцію в Римі, почали допомагати т.зв. дефінітори (тобто радники) зі значними додатковими повноваженнями; кожні 6 років почав збиратись Головний орденський капітул, який мав право усувати пріора та обирати нового керманіча августинців; члени ордену одержали також місіонерські повноваження⁶⁵.

У XIV ст., з поступовим послабленням початкової суворості «Правил», у середовищі ордену почали виникати нові конгрегації, які ставали його відгалуженнями. З п'яти конгрегацій найбільш впливовим та популярним став у подальшому Орден Босоногих августинців (подібний до Босоногих капуцинів), котрий заснував Томас де Ієсус (Thomas de Iesus; 1535–1603) у Португалії в 1582 р.⁶⁶. Босоногі августинці відрізнялись суворістю правил та постів і одержали від Папи Григорія XV (1621–1623) у 1622 р. окремий орденський Статут. Варто відзначити, що поряд з домініканцями, ця чернеча корпорація протягом XIV ст., широко практикуючи місіонерсько-проповідницьку діяльність, створила свої осередки у Монголії, Ірані, Китаї, Японії, Перу, на Філіппінських островах, в Індії, В'єтнамі, Лаосі, Камбоджі, Кореї, а також багатьох інших країнах Індокитаю⁶⁷. На початок XV ст. Босоногі августинці мали власні місії у 23 державах світу⁶⁸. Як більшість великих середньовічних орденів, августинці створили й жіночу конгрегацію. Перші черниці-августинки почали збиратись навколо рідної сестри Св. Августина Перпетуї (Perpetua; 361–433) ще у Гіппоні⁶⁹. Папа Олександр III (1159–1181) в 1170 р. заснував у Венеції окремий жіночий монастир цього ордену; першою настоятелькою обителі стала донька німецького імператора Фрідріха I Барбаросси (1125–1190) Юлія (Julia; 1154–1196)⁷⁰. Джерела дозволяють констатувати, що найвище піднесення августинці пережили у XIV – першій третині XV ст., після чого орден поступово почав занепадати.

Своєю активною місіонерською діяльністю в ту епоху так само відзначився Орден бернардинців. Цю назву на території Франції та Італії мали цистерціанські ченці, котрі додержувались старого, більш суворого бенедиктинського Статуту, введеного ще Св. Бернардом Клервоським⁷¹. Головний реформатор ордену – Бернардин Сієнський (Bernardini Siensionensis; 1380–1444), розробив на початку XV ст. на основі «Чернечих Правил» Св. Цезарія Арльського (Арелатського) (Cezarius Arlieonensis; 881–946) окремий Статут, орієнтований на аскетизацію та подвижництво його членів⁷².

До епохи розквіту чернецтва також відносяться наступні ордени: гільбертинців – заснований 1148 р. в Англії (його Статут дозволяв подвійні, тобто спільні – жіночі та чоловічі – монастирі)⁷³, бегінок, що виник у 1487 р. в Нідерландах⁷⁴, гуміліатів, котрий бере свій початок ще в середині XI ст. і був очолений

міланським дворянином Іоанном Мадом (John Madi; 989–1061)⁷⁵. Цей орден сформувався на теренах Франції і за її межі вийшов лише наприкінці XIII ст. Крім того, можна згадати й ще дрібніші ордени та конгрегації означеної доби, це – елизаветинки (жіночий орден Св. Єлизавети), сільвестринці, «Служителі Марії», капуцини, мініми, базиліани, реколлекти, мерцедарії, оліветанці, бегарди, келліти, салезіани, ієроніміти (або «Подвижники Св. Ієроніма»), гергардіністи (друга назва – «Брати Спільного Життя»), жіночий орден Св. Бригітти, целестинці, пауліни (або «Сан-Люченціо дель Паулі»), барнабіти (варнавіти), театинці, кальваристки (жіночий орден Св. Кальварії), Орден Сетфон та ін. Взагалі, за даними тогочасних джерел⁷⁶, протягом XIII–XIV ст. в Західній Церкві виникло і було затверджено 63 ордени; з них 14 до початку епохи Реформації стали жебруцями.

У період Реформації виник ще цілий ряд чернечих орденів – «Брати милосердя», «Сірі сестри», урсулінки (жіночий орден Св. Урсули), піаристи, александринки, мавриніани, візитандини, ораторіанці, усього – 32 корпорації⁷⁷. Список орденів, який виник у католицизмі протягом XV – першої третини XVII ст., завершує Орден траппістів, заснований у 1636 р. бароном Жаном де Рансе (Jahn de Ranchiae; abbas La Trapphae; 1595–1647), французьким дворянином, уродженцем міста Ліль⁷⁸. Будучи абатом великого монастиря Ла-Трапп (департамент Овернь), Рансе з насельниками цього монастиря вийшов зі складу Ордену цистерціанців і став фундатором нової корпорації, котра у подальшому конкурувала з єзуїтами на ниві освіти й просвітництва. Цікаво відзначити, що на середину XVIII ст. орденський інститут нараховував 179 суверенних статутних «спільнот».

До орденських спілок Римо-Католицької Церкви належали і т.зв канонікати (інститут «установних каноніків» – *canonici regularis*), які беруть свій початок ще у VIII ст. завдяки подвижницькій діяльності єпископа Меца Хродеганга (Chrodegangus; 698–766) та його послідовників – Страсбурзького єпископа Геддона (Geddoni; 814–885) і Мальдавея Верденського (Maildaveus Verdionensis; 867–919)⁷⁹. Ці аскетичні чернечі спільноти мали на меті відтворення на практиці першопочаткового («істинного») апостольського життя для кліриків Заходу. Найбільш відомими канонікатами у XI–XIV ст. стали: «Каноніки конгрегації Латеранського Спасителя» («*Canonici regularis St. Salvatoris Lateranensis*»), створені 1079 р.⁸⁰; «Конгрегація Св. Руфа», організована 1134 р. (до її складу увійшло 32 абатства та 80 пріоратів, розташованих у Франції, Іспанії та Португалії; до того ж саме ця конгрегація дала Римській Церкві двох понтифіків – Анастасія IV (1153–1154) та Адріана IV (1154–1159), відомого латинського теолога)⁸¹; «Конгрегація Св. Віктора», заснована 1258 р. Гільомом з Шампо (Gilliami et Champio; 1208–1273)⁸²; «Госпіталіти Святого Духу», створені Гі де Монпельє (Gui de Monpilaries; 1265–1322) 1305 р.⁸³; «Каноніки Св. Елігія», організовані 1328 р. тощо.

Разом з тим, в XIII–XIV ст. для Західної Церкви провідними орденськими корпораціями залишались все ж саме жебруці ордени, хоча у них склались доволі непрості стосунки з білим духовенством. Об'єктивну характеристику цього протистояння наводить сучасний дослідник Дж. Лінч. Він, зокрема, пише: «Завдяки своїй чисельності, освіченості та енергії жебруці ченці швидко здобули велику славу в Церкві та в суспільстві. Такого успіху вони домоглися почасти

коштом парафіяльних священиків та їхніх єпископів. У структурному плані Церква давно була сполучною системою відносно незалежних єпархій. Згідно з канонічним правом нікому не дозволялося проповідувати чи служити в єпархії без дозволу єпископа та місцевого духівництва. Ця політика лежала в основі су-перечок із громадами вбогих ченців»⁸⁴.

Свою думку Дж. Лінч резюмує наступним чином: «Жебрущі ченці були радикально новою формою релігійного життя, й багато єпископів радше заборонили б їм проповідувати, як забороняли робити це Вальденсові та іншим. Але папи високо цінували енергію, ревність та вченість жебрущих ченців і не бажали, щоб вузькі інтереси місцевого духівництва ставали на перешкоді такому ефективному засобу християнської просвіти. В XIII ст. могутність папської монархії досягла свого апогею. Папського авторитету було достатньо, щоб подолати опір і традиційного канонічного права, і місцевих властей, надавши жебрущим ченцям виключного привілею, тобто звільнивши їх і від дотримання певних вимог закону, і від контролю єпископів. Жебрущі ченці одержали право такого собі екстериторіального статусу, тобто вони не підлягали місцевому єпископу, а тільки своєму ордену і папі. Жебрущі ченці проповідували, приймали сповіді, ховали небіжчиків і надавали інші релігійні послуги, нерідко дратуючи цим місцеве духівництво, чий престиж та прибутки зменшувалися внаслідок популярності жебрущих ченців»⁸⁵. Однак, як відомо, в середині XIII ст. біле духовенство зробило спробу приборкати жебрущі ордени. Союз останніх із папством та Римською курією виявився, тим не менш, надто міцним; католицькому єпископату на місцях так і не пощастило його порушити.

У межах аналізу структурно-організаційної специфіки, сформованої й визначеної в орденському інституті Західної Церкви протягом епохи Розвинутого Середньовіччя, варто виділити ще один стрижневий напрямок в історії розвитку західного чернецтва – військово-чернечий. Цей напрямок, як відомо, репрезентований низкою духовно-рицарських корпорацій, котрі виникли переважно під час перших трьох Хрестових походів. Витоки утворення даного типу орденів обумовлювались наявністю майорату; останній породив, активізував і частково криміналізував «рицарську вольницю» на території Європи⁸⁶.

На середину XI ст. ніким не контрольовані численні загони рицарів-«безхатченків», позбавлених майна і права на спадок вже склали пряму загрозу торгівлі, одночасно збільшуючи й небезпеку пересування населення європейськими шляхами та регіонами⁸⁷. Природно, така ситуація спричиняла значні утруднення і незручності як для світської влади, так і для Церкви. У свою чергу, прямими передумовами та причинами створення духовно-рицарських об'єднань стали духовно-світоглядні та соціально-побутові реалії вже згаданого хрестоносного руху і весь, пов'язаний з ним комплекс міжнародних вузлових релігійно-політичних та економічних проблем, де папство відіграло провідну роль. Другий «орденський» чинник з комплексу передумов пов'язаний із активізацією іспанської Реконквісти⁸⁸; третій чинник, що вплинув на генезу цих елітарних рицарських спільнот – відомий тевтонський «наступ на Схід»⁸⁹. В період між 1100-м і 1300-м роками виникло 23 корпорації означеного типу. Їх члени – рицарі та міністеріа-

ли – перебували у повному підпорядкуванні Римському понтифіку, будучи дієвим мілітарним «інструментом» папства на міжнародній арені, й не підлягаючи юрисдикції тих європейських правителів, на чиїх суверенних землях знаходились орденські володіння⁹⁰.

В окресленому контексті доречно згадати найбільш впливові й потужні духовно-рицарські корпорації тієї епохи. В першу чергу потрібно назвати наступні: Орден госпітальєрів Св. Антонія (або «Мандроприїмні брати»), заснований у 1095 р. в Дофіне (Франція) рицарем Гастоном (Gastonus; 1063–1109)⁹¹; Орден госпітальєрів Св. Іоанна Єрусалимського (Милостивого) («іоанніти»), створений 1094 р. багатим купцем з італійського містечка Амальфі – Мавром⁹² і «вдосконалений» 1099 р., згідно з «вимогами часу», Жераром де Торном (Gerard de Torn; 1099–1120)⁹³, який перейняв основну ідею організації – тобто догляд за хворими прочанами – у тих самих госпітальєрів Св. Антонія, але розвинув її в ширших масштабах (1120 р. «ректором» іоаннітів був обраний Раймон дю Пюї (Raymond du Puu de Provence; 1120–1160); саме він остаточно перетворив братство у військово-чернечий орден і прийняв титул «магістра»⁹⁴); Тевтонський (Німецький) орден германських рицарів (повна назва – «Орден Дому Святої Діви Марії Тевтонської в Єрусалимі»), який виник 1190 р. поблизу міста Акри, при зведеному бременськими та любекськими купцями госпіції (госпіталі) Св. Марії Єрусалимської⁹⁵ для захисту паломників, пілігримів і негоціантів (1191 р. Папа Климент III (1187–1191) видав братам відповідну дарчу грамоту⁹⁶, а 1199 р. Іннокентій III оголосив орден самостійним; Гроссмейстери Генріх Вальпот фон Бассенхайм (Heinrich Walpot von Bassenheim; 1192–1200) і Оттон фон Керпен (Otton von Kerpen; 1200–1208) домоглися від Римської курії одержання низки значних пільг та привілеїв⁹⁷); Орден Мечоносців (Лівонський орден або «Брати-рицарі Спасителя»), заснований 1202 р. в столиці Лівонії Ризі каноніком церковного капітулу при монастирі Св. Діви Марії Бертольдом (Bertoldus; 1169–1233) і легалізований німецьким єпископом Риги – Альбертом фон Буксхевденом (Аппельдерном) (Albert von Vuxthoevden; 1199–1229) 1204 р.⁹⁸. Керівники ордену до його входження до складу «тевтонського братства» у 1237 р. – Вінно фон Рорбах (Vinnno von Rorbach; 1202–1209) та Фолквін фон Наумбург (Вінтерштеттен) (Folkvin von Naumburg; 1209–1236) – проводили самостійну воєнну й економічну політику в регіоні.

Важливу роль в реалізації папської політики на теренах Центральної та Східної Європи у XIII ст. відігравав Орден Добжинських братів («Брати рицарської служби Христу в Пруссії»). Рицарське братство було засноване 1228 р. в Куявії (Польща) Плоцьким єпископом Христіаном (Hristianus; 1222–1231), а саме – на Добжинській землі, у складі п'ятнадцяти тевтонських рицарів з Нижньої Саксонії та Мекленбурга, на чолі з братом Бруно, за сприяння Мазовецько-Куявського князя Конрада I (1187–1247)⁹⁹. Князь також виділив братам окремий феод – селище Седльце з прилеглими територіями та замком.

З ознаками етнічної домінанти формувались деякі французькі духовно-рицарські корпорації, зокрема, Орден тамплієрів («Бідні Брати Єрусалимського Храму» або «храмовники»), що виник у 1119 р. в Палестині при напівзруйнованому храмі Соломона, за активного сприяння шампанського рицаря Гюга де Пей-

на (Hugues de Payens; 1070–1136), його друга з Артуа Годфруа де Сент-Омера (Godfrid de Sent-Omer; 1082–1143) і ще шести рицарів¹⁰⁰. За другого Великого магістра – Робера де Краона (Robert de Craon; 1136–1149) – орден вдвічі розширив свої володіння¹⁰¹. Напротивагу, Орден Св. Якова Голландського (друга назва – «Орден Мушлі»), створений графом Флорисом V Голландським (1254–1296) 1290 р. у Гаазі як братство дванадцяти рицарів, мав на меті не традиційний захист прочан, котрі вирушали на Схід до святих місць на поклоніння, а організацію великих королівських рицарських турнірів по всій Західній Європі¹⁰².

Переважно національно орієнтованими залишились й іспанські ордени – Алькантари (орден заснували брати – дон Суеро й дон Гомес Фернандес Барр'єнтос 1156 р. для захисту від маврів новозведеної прикордонної фортеці Сан-Хуліан-де-Перейро¹⁰³, звідси – перша назва братства; Римський понтифік Олександр III (1159–1181) 29 грудня 1177 р. звів «рицарське товариство» в «духовний орден» і дарував йому Статут Св. Бенедикта Нурсійського (Benedictus Nursiae; 480–550)¹⁰⁴. Король Леона Альфонсо IX (1181–1230) у 1218 р. передав ордену в якості резиденції місто Алькантара), Калатрави (заснований у 1157 р. в Андалусії королем Санхо III Кастильським (1143–1167) та п'ятьма місцевими цистерціанцями, за підтримки Раймонда (Raimondus, abbas Fiteriae; 1149–1163), абата монастиря у Фітеро¹⁰⁵; орден затвердив той самий Папа – Олександр III 1164 р. Резиденцією братам став старий мавританський замок Калатрава, розташований на півдні Кастилії; перший магістр ордену – рицар-чернець Дієго Веласкес¹⁰⁶), Сант-Яго де Компостелла («Орден Св. Якова Компостельського»; повна офіційна назва – «Великий військовий орден Меча Св. Якова Компостельського»), організований в Галісії 1160 р. Фернандо II, теж королем Леона (1157–1188) для захисту паломників до монастиря з мощами Святого Якова у місті Компостелла (орденський осідок – місто Куенка¹⁰⁷. Перший Статут ордену – «Правила» Св. Августина, затвердив кардинал Джачінто Бобоне Орсіні – майбутній Папа Целестин III (1191–1198) у 1170 р.¹⁰⁸; він став і його патроном).

Не менший вплив мала ще одна відома церковна рицарська спільнота – Орден Святої Діви Марії Монтесської («Орден Монтеси»), фундований в Арагоні (Каталонія) іспанським королем Хайме II Справедливим (1291–1327) 1317 р.¹⁰⁹. Юридично-правовий статус монтесіанців – продовжувачі справи французьких тамплієрів. Назва ордену походить від фортеці Св. Георгія в Монтесі¹¹⁰; з ним, у перші роки після створення 1356 р., теж в Арагоні, конкурував Орден Альфама (повна назва – «Орден Сан-Хорхе де Альфама»; з дозволу Римського первосвященника Боніфація IX (1389–1404) у 1400 р. він увійшов до складу Ордену Монтеси¹¹¹).

Свій внесок у справу Реконквісти внесли й дрібніші піренейські ордени – Монтегаудіо (з 1188 р. – «Орден Святого Іскупителя» або «Труфак»), створений 1172 р. рицарем Ордену Сант-Яго, графом Родріго Альваресом (Rodrigo de Alvarres; 1148–1192)¹¹² в Арагонському королівстві (1174 р. другий осідок виник у Аскалоні, а третій – в Теруелі¹¹³. Свою назву орден отримав від пагорбу Монте-Гаудіо, – тобто Гора Радості, з якої перші хрестоносці побачили Єрусалим; у 1176 р. рицарі звели на цьому пагорбі кам'яну фортецю – штаб-квартиру ордену, під тією ж самою назвою, а 1180 р. Олександр III – «фундатор орденів» – своєю буллою за-

твердив корпорацію із частковим цистерціанським Статутом; 1196 р. вона злилась із тамплієрами¹¹⁴), й Пресвятої Діви Марії Іспанської («Орден Санта-Марія де Еспанья» або «Орден Зірки»), організований 1270 р. Альфонсом X Мудрим (1252–1282), королем Кастилії та Леона¹¹⁵ для зміцнення обороноздатності своїх володінь, головним чином – охорони морських кордонів (орденські бази розташовувались в портах Сан-Себастьян, Ла-Корунья та Ель Пуерто де Санта-Марія, і підпорядковувались штабу в Картахені¹¹⁶).

В Португалії у 1148 р. король Афонсу I (1128–1185) заснував Орден евористів («Братство Діви Марії з Евори»¹¹⁷), а 1166 р. – Орден Св. Беннета («Орден Св. Бенедикта Авісського» або «Сан-Бенто д'Авіс»), остаточно затверджений вже згадуваним вище Папою Олександром III у 1176 р.¹¹⁸. Першим Великим магістром ордену став Педру Енрікеш (1130–1169), – позашлюбний син першого португальського короля Енріке (1095–1112)¹¹⁹. Того ж року брати-рицарі прийняли бенедиктинський Статут; резиденцією вони обрали Авісський замок. В 1318 р., за короля Дініша I Щедрого (1279–1325) виник Орден Христа або т.зв. Томарський орден, що успадкував, як правонаступник, все майно португальських тамплієрів на землях королівства¹²⁰. Орден був організований для продовження розпочатої ще французькими тамплієрами боротьби з «невірними» у Святій землі¹²¹. Початково головною ставкою магістра був обширний замок Кастро-Марім на півдні королівства, в Альгарві. Папа Іоанн XXII (1316–1334) дозволив передати орденським братам замок Томар, котрий перетворився на їхній головний осідок; з 1347 р. Томар став офіційною резиденцією Великого магістра¹²².

Північна «гілка» духовно-рицарського загалу XIII ст. представлена такими скандинавськими корпоративними мілітарними утвореннями, як датські ордени Даннеброга (біля витоків орденської організації влітку 1219 р. стояли король Вальдемар II Переможець (1202–1241) та архієпископ Лунда Андерс Сунесен (Anders Sunesen; 1201–1228)¹²³ й Слона (утворений попереднім королем Кнудом VI (1182–1202) на честь перемоги над сарацинами 1190 р., які билися верхи на бойових слонах¹²⁴), і шведський Орден Серафимів (фундатором виступив воєвничий конунг Магнус Біргерссон Ладулос (1275–1290); братство рицарів він створив 1273 р., ще будучи ярлом¹²⁵).

На окрему згадку заслуговують: «Орден Святого Гробу Господнього Єрусалимського», заснований Святим Римським Престолом 1199 р. у Палестині для охорони найважливішої християнської святині, кувуклії – Гробу Господнього (на відміну від інших орденських корпорацій)¹²⁶, і підпорядкований Римській курії та латинському патріарху Єрусалима (біля витоків ордену, що від'єднався від «Братства Регулярних Каноніків», стояв граф Готфрид Бульонський (1060–1100), правитель Єрусалимського королівства й один з керманічів Першого Хрестового походу; 1113 р. орден офіційно було визнано понтифіком Пасхалієм II (1099–1118), його покровителем¹²⁷), та Орден Св. Лазаря («Воєнний і Госпітальєрський Орден Св. Лазаря Єрусалимського» або «лазаристи»), заснований 1090 р. теж у Палестині італійськими рицарями-хрестоносцями для догляду за прокаженими при госпіції, що перебував у підпорядкуванні Грецької (право-

славної) патріархії¹²⁸. Головне обов'язкове правило ордену – його магістр і всі рицарі так само повинні були хворіти на проказу; корпорація функціонувала за Статутом Св. Августина¹²⁹.

Після захоплення султаном Єгипта Салах ад-Діном (Саладіном) (1138–1193) Єрусалима в жовтні 1187 р. (перед тим здалися Яффа, Сидон, Бейрут, Аскалон), орден неодноразово брав участь у бойових діях хрестоносців, зокрема, під час Третього хрестового походу. В битві при Форбії (неподалік Гази) 17 жовтня 1244 р. госпітальєрська корпорація втратила всіх рицарів, які брали участь у масштабному бойовому зіткненні, разом із магістром¹³⁰. 1255 р. лазаристів офіційно визнав Святий Престол в особі Папи Олександра IV (1254–1261). В 1291 р., після падіння Акри, лазаристи перемістили свій осідок у Францію, а 1311 р. їхньою резиденцією став Неаполь¹³¹.

У наступні століття відомо декілька випадків заснування духовно-рицарських корпорацій за прикладом і структурою палестинських та іспанських, з окремими «спеціалізованими» завданнями й функціями. Однак, проіснувавши деякий час, ці ордени або зникали зі смертю свого засновника, або перетворювались на суто світські рицарські загали. Отже, зазначені вище ордени були створені у більшості випадків для боротьби із сарацинами, маврами, і багато з них, – особливо іспанські та скандинавські, – мали здебільшого тільки локальне значення. Тим не менш, вони являли собою органічне, освячене Католицькою Церквою поєднання військового та релігійного елементів у відособлену, ієрархізовану, добре організовану та розгалужену структуру, здатну виконати різні, поставлені перед нею Римською курією, завдання.

Разом з орденами Госпітальєрів Святого Духу (організований у Монпельє в 1156 р.¹³²), тринітаріїв (вже згадуваний жебрущий чернечий «Орден Пресвятої Трійці», заснований 1196 р. французьким богословом та святителем Жаном де Мата й пустельником-аскетом Феліксом де Валуа для викупу полонених християн з мусульманського полону. Фундацію ордену підтвердив Папа Іннокентій III в окремій буллі 1214 р.¹³³), італійських еремітів (організувались в окрему конгрегацію у 1143 р.¹³⁴) та ломбардських гуміліатів або «Смиренних братів» (сформувались 1176 р.; той самий Іннокентій III 1201 р. затвердив їхній Статут, орієнтований на класичні «Правила» Св. Бенедикта Нурсійського¹³⁵), а також жіночими чернечими спільнотами, призначеними для догляду за хворими в лепрозоріях та госпіціях, духовно-рицарські корпорації, виконуючи функцію «соціального милосердя» й захисту нужденних як своє головне, «сакральне» призначення, мали й чітко визначені практичні цілі.

Крім боротьби з місцевим населенням захоплених областей мусульманського Сходу, до обов'язкових орденських завдань входили наступні, освячені Церквою прерогативи: викуп з полону рицарів; патрулювання караванних шляхів та торгівельних магістральних доріг; прикордонна служба; конвоювання цінних вантажів, полонених та зброї; захист паломників і легатів від можливого пограбування чи вбивства «невірними»; організація та контроль митної справи; завоювання й утримання нових земель і т.п. Частина чернечих рицарських орденів Заходу після завершення епохи Хрестових походів, з XIV ст. або почали

тотальний наступ на слов'янські землі у Центральній та Східній Європі¹³⁶, або повністю втратили своє мілітарне значення як це, наприклад, сталося з іспанськими орденами після остаточного завершення владарювання маврів на Піренейському півострові¹³⁷, або ж набули характеру, абсолютно невідповідного до їхньої першопочаткової ролі в соціумі. Подібна «трансформація» сталася, як відомо, з тамплієрами: «храмовники» в останні два десятиліття перед своїм розпуском, по суті, перетворились на великий європейський торгівельно-лихварський і банкірський дім.

Необхідно відзначити й той факт, що рицарський орденський інститут протягом XII–XIII ст. спирався не лише на допомогу та підтримку папства, а й представляв інтереси значного прошарку західноєвропейського дрібного і середнього рицарства; крім того – був авторитетним репрезентантом частини заможного міського бюргерства, захищаючи його права та привілеї від зазіхань місцевої єпископської й сеньйоріальної влади. У свою чергу бюргери (буржуа, пополани, кабальєро, джентрі) так само були зацікавлені у підтримці орденів, їх посиленні та союзі з ними. Проте, вже з кінця XIII ст. у Західній Європі взаємодопомога і підтримка між орденами та багатими міськими жителями змінились на перманентні конфлікти й гостру ворожнечу через те, що корпорації рицарів-ченців поступово самі почали порушувати права та вольності міст, стаючи їх феодалними сеньйорами і, зрештою, відтіснивши від владних «важелів» біле духовенство та вищий церковний клір. Зрозуміло, що така ситуація породжувала у відповідь протидію з боку городян, до того ж їх часто підбурювали на стихійні бунти і спротив самі ображені на ордени місцеві єпископи та абати¹³⁸. В результаті виникали тривалі, іноді такі, що затягувались на десятиріччя й навіть століття, спустошливі міжусобиці та антиорденські повстання міщан (нерідко – в союзі з селянством та дрібним рицарством) у містах, провінціях, пріорствах і кустадах, котрі належали орденам¹³⁹. Це суттєво підточувало могутність й економічний вплив орденів на середньовічне суспільство Заходу.

З іншого боку, завдяки своїй замкнутій (автономній) ієрархічній структурі, в умовах котрої будь-який, навіть незнатний рицар або чернець міг досягти вищих посад в ордені, послідовно просуваючись «щаблями» лише за рахунок особистих якостей, розуму та здібностей, – саме духовно-рицарські орденські організації стали найбільш привабливим (за сприятливих умов – навіть перспективним) місцем для тих, хто сподівався поліпшити чи підвищити свій соціальний статус, одночасно одержавши певну матеріальну незалежність, – таку жадану для кожного в непевні та хиткі часи розквіту феодалізму й клерикального домінування.

Зрештою, логіка викладу мотивує зупинитись на висвітленні й характеристиці симптоматичної «розмежувальної» тенденції, яка намітилася в межах сутнісної трансформації між поняттями «орден» та «конгрегація». На середину X ст. всі існуючі на той час конгрегації монастирів, починаючи з Ключнійської, стали офіційно називатися «духовними орденами» згідно з буллою 957 р. Папи Іоанна XII (955–964)¹⁴⁰. Проте, у другій половині XIV ст. ситуація змінилась: обидва поняття перестали бути тотожними. Орден почав відрізнятися від конгрегації

тим, що в ньому старі «публічні» чернечі обітницьі «модифікувались» і одночасно стали відігравати роль «урочистої» присяги містеріального (втаємниченного) характеру. Прикладом може слугувати конгрегація Св. Мавра (т. зв. мавриніани), заснована абатом Санте у 1347 р. з центром і Генеральним капітулом в абатстві Сен-Жермен де Пре¹⁴¹; як і клонійці, мавриніани виділились у самостійну чернечу структуру з Бенедиктинського ордену.

Доцільно акцентувати, що різниця між «публічними», «приватними», «простими» та «урочистими» обітницями була юридично-статутною і полягала у сакралізованих відмінностях обрядової практики; остання, у свою чергу, співвідносилась з типом самої обітницьі на рівні визначених вербальних формул та символіки жестів. Не варто, однак, забувати, що в західноєвропейському середньовічному соціумі зовнішній, «показово-наочній» стороні будь-яких обрядодій, через їх привселюдність надавали провідне значення; це суттєво впливало на внутрішнє, «сміслові» навантаження урочистої присяги або клятви¹⁴². З іншого боку, місце католицького орденського інституту у феодальній інфраструктурі, етапи становлення, напрямки та умови розвитку, його функціональні прерогативи є стрижневими складовими компонентами «цивілізації середньовічного Заходу». Крім того, численні орденські об'єднання Західної Церкви, уособлюючи духовно-місіонерські й культуртрегерські пріоритети папської теократичної влади, суміжно діяли і як добре організовані в економічному сенсі господарські комплекси, і як перспективні центри ремесла, і як зростаючі осередки культури.

Етапи становлення чернечих орденів, починаючи з X ст., відбувались в умовах поступового економічного зростання, на тлі технічного прогресу й еволюції наукових знань¹⁴³. Саму епоху зміцнення і розквіту орденського інституту, – X–XVI ст., – можна поділити на три майже рівні історичні періоди. Перший (X–XII ст.) знаменує собою появу нових орденських корпорацій, згідно зі статутними деклараціями і регламентаціями – що постійно прагнули посилення аскетичних практик у повсякденному побуті й відродження традицій бідності та первісної східної анахорії. Протягом другого періоду (XIII–XIV ст.) виник, розвинувся і отримав широке визнання принципово новий вид чернечих об'єднань – жебрущі ордени, які перевершили за рівнем своєї популярності, щоправда на порівняно нетривалий час, всі інші конгрегації. Третій етап (XV–XVI ст.) характеризується утворенням оновлених, реформованих орденських спільнот (у більшості, проте, дрібних), які мали суворі Статути і Правила чернечого життя, й намагались відродити в усій повноті киновіальні звичаї часів Св. Бенедикта Нурсійського.

Зупиняючись на аналізі умов розвитку орденів у стратифікованому феодальному суспільстві Заходу, доречно виділити впливовий чинник містобудування. З активізацією урбаністичного процесу в XI–XIII ст. цю ознаку варто розглядати в контексті зростання суспільного розподілу праці (перші мануфактури, як відомо, виникли в Італії у XIII ст.). Економічне становище, соціальне тло й інституційні засади «державних» структур на XII ст. являли собою сукупність умов та заходів, спрямованих на посилення товаро-грошових відносин, які мали стимулювати розширення господарської бази феодалізму¹⁴⁴. В результаті, як наслідок, з XIII ст. в західноєвропейських містах почав швидко зростати анти-

феодалний рух зі «стихийно-революційними» реаліями, що досить часто проявлялись також на духовно-релігійному ґрунті. Своєю соціально-політичною орієнтацією міський рух у більшості випадків був спрямований проти влади сеньйорів, у тому числі – й церковних. Багато єпископів ставали жертвами повсталих городян; прикладом можуть слугувати події у Лані в 1112 р., про що розповів у своїй Хроніці Гвіберт Ножанський (Guibertus Nojiensis; 1053–1124), учень Св. Ансельма Кентерберійського (Anselmus Cantuariensis; 1033–1109)¹⁴⁵.

Міське життя на Заході у XII–XIII ст. значною мірою живилося ремісничою і торгівельною активністю населення, тоді як сільська людність та феодали жили за рахунок маєтку й землі. Ментальність міщан в означену добу відрізнялась егалітаризмом, базованим на корпоративній «лінійній» спільності, що об'єднувала людей в межах того чи іншого прошарку через відповідну фіксовану клятву і усталені індивідуальні зв'язки. Феодална ж ментальність («сеньйоріально-васальна» або «патронатно-опікунська»), яка мала потяг до супідрядної ієрархії та збереження практики оммажу, проявлялась перш за все у вертикальній становій солідарності. Важливо підкреслити, що обидві ознаки органічно поєднували у собі в організаційній основі орденські корпорації. Справа в тому, що васально-ленна система й міський рух були двома сторонами єдиного цивілізаційного континууму, який паралельно формував і простір, і суспільство. Оскільки ранньосередньовічною стрижневою домінантою залишалось, як відомо, селянство – «мовчазна більшість», – то й переважна більшість чернечих корпорацій VI–X ст. так само мала свої осідки виключно у сільській відлюдненій місцевості. Відсоток городян до XI ст. в орденях залишався незначний, і не перевищував 8-10%¹⁴⁶.

Характеризуючи середовище розвитку чернечих орденів та умови їхньої діяльності, необхідно виділити два ключові аспекти: по-перше, орденський інститут на XII ст. вже був окремою специфічною господарсько-економічною структурою у феодалному суспільстві (наприклад, абатство Ключі в XI ст. щорічно саме лише бідняків утримувало 16-17 тис.¹⁴⁷); по-друге, до початку епохи Хрестових походів найбільшими культурними центрами на території Західної Європи залишались орденські обителі. У своїх майстернях ранньосередньовічний орденський монастир розвивав ремесла та мистецтво книжкової мініатюри, в скрипторіях й бібліотеках він підтримував інтелектуальну культуру, науку і просвіту, а завдяки своїм земельним володінням, сільськогосподарській техніці, реманенту та праці ченців і залежних селян, – відігравав роль важливого центру виробництва й обміну, одночасно виступаючи і як осередок духовно-релігійного життя, і як місце поховання та зберігання мощів якого-небудь шанованого святого¹⁴⁸.

Прикладом великого землевласницького господарства VIII–X ст. можуть слугувати володіння абатства Боббіо, які розкинулись у долині Требії. В центрі розташовувався сам монастир з 36 будівлями та землями (понад 150 га складала поля під паром, луки, ліси, орні землі, виноградники, оливкові гаї), що знаходились у його безпосередньому управлінні – «terra indomincata»¹⁴⁹. Орні землі Боббіо приносили на рік до 2100 модіїв зерна, ліс годував 5500 свиней, луки давали до 1600 возів сіна, маслинові плантації – до 2800 фунтів олії¹⁵⁰. В IX ст. самі ченці вже не працювали, обмежуючись лише наглядом за працею на панщині віль-

них та залежних селян¹⁵¹. Потужну економічну та культуртрегерську діяльність протягом IX–XV ст. демонстрували знамениті обителі Західної Європи, духовні й просвітницькі центри – Фульда, Корвей, Лерен (часів християнізації міст), Монте-Кассіно, Сент-Галлен, Корбі, Боббіо, Клерво (епохи початку навернення в християнську віру «сільського світу» – переважно прикордонних областей західноєвропейських держав), Клюні, Сіте, Гіршау, Великий Шартрез, Рейхенау, Ехтернах, Сен-Дені, Маульбронн (періоду посиленого поширення чернечого руху у Європі), Морімон, Ла-Ферте, Сен-Жермен, Савіньї, Понтіньї (доби становлення й зміцнення папської теократії).

Коло інтересів та занять орденських ченців було широким та різнобічним. Воно торкалось багатьох сфер знань і галузей науки. Розглядаючи внесок чернецтва в інтелектуальну скарбницю західноєвропейської цивілізації, можна виділити наступні досягнення: вміння акліматизувати екзотичні фрукти й підвищувати врожайність насіння; вміння розводити бджіл; орденські ченці першими навчилися виготовляти пиво з хмелю; вони винайшли шампанське та лікер; відкрили спосіб штучного запліднення риб; створили пармезанські сироварні заводи; налагодили виготовлення шовку в Європі; першими зайнялися розведенням виноградників у Бургундії та в долині Рейну; зберегли й передали нащадкам грецьку та латинську писемну спадщину; сконструювали акустичну трубку й винайшли «чарівний ліхтар»; відкрили таємницю порцеляни; завезли до Європи парасольки; почали культивувати у Німеччині декоративні квіти та вирощувати квіткове насіння; привчили європейців розводити і ласувати персиками й абрикосами; в Бретань орденські ченці першими завезли яблуні (про них там не знали); розповсюдили Європою груші, сливи, калину, горобину, каштани, агрус, горіхи та мигдаль; до Франції завезли невідомі для неї овочі – капусту, кольорову капусту, боби, ріпу, томати, огірки, баклажани, квасолю, моркву, буряк, редьку, редиску та горох; саме орденські ченці ввели у вжиток багато лікарських рослин – шалфей, піжму, кріп, шипшину, подорожник, м'яту, звіробій та ін.¹⁵²

Для повноти характеристики феномену орденського інституту доречно також звернутись до висвітлення проблеми витоків самого поняття «орден». Термін «ordo», – як зазначає видатний французький медієвіст сучасності Жак Ле Гофф, – скоріш за все каролінзького походження, і належав до церковного словника тієї епохи, відповідаючи релігійному баченню устрою світу, дуалістично поділеного на мирське та церковне, духовне та земне, сакральне та профанне. Таким чином, «ordo» могло бути два: «духовенство» і «народ», «клірики» і «миряни», «втаємничені» і «пересічні»; частіше ж ранньосередньовічні тексти говорять про «обидва стани» – «utraque ordo»¹⁵³. Й лише юристи XVIII – першої половини XIX ст. вирішили, без особливих на це підстав, провести категоріальне розмежування між «класами», визначеними економічно, і «станами», визначеними юридично¹⁵⁴. В дійсності «ordo», хоч і було поняттям релігійним, переважно ґрунтувалось на соціально-економічній базі феодального суспільства; цього принципу дотримувались у своїй організаційній структурі й орденські об'єднання. Заміна в XI ст. поняття «ordo» поняттям «conditio», а в XIII ст. заміна «conditio» на «etat», були принциповими й знаковими, що у підсумку призвело до ліквідації

в XVI ст. панівного становища Західної Церкви (а разом з нею – і орденського інституту) в системі державних владних структур¹⁵⁵.

Разом з тим, як зазначає відомий дослідник історії Церкви Гі Бедуел, «XII і XIII ст. постають перед нами як вершина середньовічного християнства, його апогей, його «полудень». Проте тут слід бути дуже обережним: для віруючого ця епоха пов'язана зі швидким розвитком цивілізації, який, безумовно, надихнуло християнство і який гідний захоплення, але аж ніяк не є єдиним і винятковим за століття існування Граду Божого. Що ж до історика, то він повинен уникати ідеалізації предмету своїх досліджень і помічати за зовнішньою красою хиби конструкції, тріщини у стінах будинків, що з часом тільки збільшуватимуться, руйнуючи тимчасову рівновагу. Суперечності XIV і XV ст. уже почали виокреслюватися у XII і XIII ст. – в епоху монастирів і кафедральних соборів»¹⁵⁶.

Протягом XII, й особливо XIII ст. Західній Церкві вдалося певною мірою сублімувати інстинктивний потяг середньовічної людини до битв і військових подвигів за допомогою цілеспрямованої підтримки рицарства й Хрестових походів. Якщо уособленням епохи розквіту латинського християнства можна вважати якусь одну людину, то це – Св. Бернард Клервоський. В 1146 р. у Везелі він закликав до Другого хрестового походу (1147–1149 рр.), а також підтримував перших тамплієрів, які символізували християнську відвагу XII ст.¹⁵⁷. Тамплієри – орден одночасно військовий та чернечий – бачили свою ключову місію в захисті паломників, котрі прямували до Святої землі. Хоча Св. Бернард і не був засновником цистерціанського монастиря Сіте, до якого вступив у 1113 р.¹⁵⁸, та саме він надихнув ченців на реформу чернечого життя, проведену (не до кінця) під прапором самозречення і добровільної бідності¹⁵⁹.

Цистерціанці відокремилися від Ключнійського ордену (як той 910 р. від бенедиктинців в якості конгрегації, що об'єднала 934 монастирі): у його обважнених літургійних ритуалах та добродійності коштом прибутків від величезних володінь вони вбачали ознаку стагнації й занепаду, оскільки головним вважали повне усамітнення і «занурення в тишу містичного життя»¹⁶⁰. Відомо, наприклад, що пошуки Грааля проходили у XIII та XIV ст. під впливом саме цистерціанства¹⁶¹. Тим не менш, знакові й доленосні події Середніх віків можна розглядати через призму рицарського ідеалу, не забуваючи, однак, про соціальний та економічний контекст епохи. Захід у XII–XIII ст. переживав демографічне піднесення, яке почалося наприкінці XI і продовжувалося до початку XIV ст. За підрахунками дослідників, у період між 1150 і 1250 рр. приріст населення в Західній Європі становив майже 20 млн. чоловік, – тобто до середини XIII ст. в латинському християнському світі проживало близько 60 млн. чоловік; водночас приріст населення за попереднє століття не перевищував 4 млн.¹⁶². Про цей демографічний вибух важливо пам'ятати тоді, коли йдеться про Хрестові походи.

Хрестові походи, що розтягнулись на два століття (1096–1291 рр.), попри їх невизнання, засудження та негативні сторони, разом з тим були багатомірним сакралізованим військовим заходом і спокутним паломництвом в ім'я визволення Гробу Господнього. В цих походах, як акцентує той самий Г. Бедуел, «про-

явилися характерні риси мандрівного народу, який прийшов у Компостеллу, а потім у Рим. Та насамперед вони є плодами грандіозних зусиль Церкви, спрямованих на встановлення і підтримку миру. Церква давно закликала якнайчастіше влаштовувати перемир'я, що називалися «Божою злагодою»: у визначені періоди богослужбового циклу, а також від четверга до неділі. Вона засуджувала смертоносні лицарські турніри (на II Латеранському соборі в 1139 р.) та використання найманих армій (на III Латеранському соборі в 1179 р.). Хрестові походи стали, таким чином, титанічною спробою приборкати і спрямувати в інше русло прихований потяг людини й соціуму до насильства, породжений безперервними конфліктами між королями та сеньйорами, ніби ув'язненими на своїх землях, занадто заселених, аби можна було прогодувати стільки ротів.

Але водночас хрестові походи порушили хитку рівновагу між трьома монотеїстичними релігіями, що поступово склалася в Європі. Найпарадоксальнішим прикладом такої рівноваги є Іспанія. Реконкіста, тобто боротьба з ісламом, проходила повільно, і в Іспанії ще дуже довгий час існували області, де пліч-о-пліч жили християни, мусульмани та іудеї. «Королем трьох вір» прозвали кастильського короля Альфонса VI Мужнього (1109 р.), який правив у проміжку між двома вирішальними для історії Іспанії датами: 1094 – взяттям Валенсії Ель Сидом Кампеадором (Родріго Діас де Вівар; 1041–1099) й 1212 – роком перемоги при Лас-Павас-де-Толосі. Проте, саме до епохи Хрестових походів належить початок гонінь на євреїв, які до цього мирно жили не тільки в Іспанії, але й у всій Європі, зокрема – на півночі Франції, де розмістилися їхні відомі інтелектуальні центри. Для того, щоб самоутвердитися, християнство усувало інших»¹⁶³.

Підсумовуючи викладений у статті матеріал, необхідно констатувати наступне. В руслі аналітичного узагальнення можна сформулювати архетипне визначення поняття «орден»: середньовічний чернечий орден являв собою органічне поєднання ідеї та догми, мети та методу, доктрини та правил самодостатньої відособленості індивіду й традицій духовно-аскетичного спадкоємництва та ієрархічної супідрядності всіх членів добровільної християнської спільноти в межах регламентованої корпоративної дисципліни; тобто орден був універсальним релігійним втіленням розгалуженої структурованої статутної організації, яка на практиці реалізовувала західну (римську) концепцію досконалого споглядально-чуттєвого і водночас дієвого служіння Богу та Церкві.

Варіативний розвиток течій та напрямків в орденському інституті, різноманітність їх адаптаційно-стабілізуючих властивостей, з одного боку створили спеціалізовану спрямованість видової діяльності чернечих орденів, що обумовлювало можливість збереження за ними сталості зовнішніх типових рис протягом усього періоду існування, з іншого – розвинули здатність до внутрішніх трансформацій та модернізацій. Прикладом слугує наявність в середньовічному орденському середовищі юридично автономізованих, структурованих корпоративних утворень – монастирських конгрегацій, капітульних «спілок», союзів абатств, які у своїй організаційній основі демонстрували інтровертні моделі управління, паралельно забезпечуючи інституційну стабільність і постійний конт-

роль Церкви над різними процесами, що мали місце в соціумі до початку Реформації. Разом з тим, неминучий зв'язок із зовнішнім світом не дозволяв навіть найсуворішому ордену, найаскетичнішій конгрегації довго утримуватись на початковій – «взірцевій» – духовній та морально-етичній висоті і, зрештою, призводив до поступового, й так само неминучого обмирщення чернечих корпорацій, яке відчули на собі усі без винятку орденські об'єднання XI–XVI ст., передбачувано вступаючи у фазу загальної (системної) стагнації, а в деяких випадках завершуючи свою історію саморозпуском.

Примітки:

- ¹ Герье В. И. Западное монашество и папство. М., 1913. С. 49.
- ² Southern R.W. Western Society and the Church in the Middle Ages. L., 1970. P. 131.
- ³ История орденів средневековья / Авт. и сост. И. Е. Гусев. Минск, 2007. С. 393-394.
- ⁴ Southern R.W. Western Society and the Church... P. 132.
- ⁵ Эйкен Г. История и система средневекового мирозерцания. СПб., 1907. С. 59.
- ⁶ Монталамбер А. Монахи Запада. Брюссель, 1971. С. 38.
- ⁷ Литтре Э. М. Аббатство, монахи и варвары на Западе. К., 1889. С. 85.
- ⁸ McCabe Jos. Crisis in the history of the papacy. N. Y., 1916. P. 226.
- ⁹ Baronio C. Annales ecclesiastici: In 12 v. Antverpen., 1602. Vol. VII. P. 140.
- ¹⁰ Continuatio chronici Guillelmi de Nangiaco // RHGF. Paris, 1840. Vol. XX. P. 374; Ceillier R. Histoire generale des auteurs saeres et ecclesiastiques. Paris., 1732. Vol. III. P. 290; Flacins M. Centuriones. Historia ecclesiae Christi. Basiliae., 1574. Vol. VII. P. 88.
- ¹¹ Fleury C. Histoire ecclesiastique. Bruxelles., 1705. Vol XI. P. 167.
- ¹² Герье В. И. Расцвет западной теократии. М., 1916. С. 28-29.
- ¹³ Baronio C. Annales ecclesiastici: In 12 v. Antverpen., 1604. Vol. X. P. 306.
- ¹⁴ Хольц Л. История христианского монашества. СПб., 1993. С. 138.
- ¹⁵ Фроссар А. Соль земли : О главных монашеских орденах. Брюссель, 1973. С. 7.
- ¹⁶ Эйкен Г. История и система средневекового мирозерцания... С. 110.
- ¹⁷ Там само. С. 113.
- ¹⁸ McCabe Jos. Crisis in the history of the papacy... P. 320.
- ¹⁹ Walker W. A History of the Christian church. N. Y., 1961. P. 435.
- ²⁰ Knowles D. Cistercians and Cluniacs. Oxf., 1955. P. 157.
- ²¹ Walker W. A History of the Christian church... P. 363.
- ²² Baronio C. Annales ecclesiastici... P. 253; Ceillier R. Histoire generale des auteurs... P. 167; Fleury C. Histoire ecclesiastique... P. 149.
- ²³ Ibid. P. 255.
- ²⁴ Ibid. P. 274.
- ²⁵ Fleury C. Histoire ecclesiastique... P. 304.
- ²⁶ Ibid. P. 308.
- ²⁷ Ibid. P. 322.
- ²⁸ Ibid. P. 329.

- ²⁹ Ibid. P. 341.
³⁰ Ibid. P. 347.
³¹ Ibid. P. 360-361.
³² Walker W. A History of the Christian church... P. 369.
³³ Knowles D. Cistercians and Cluniacs... P. 158-159.
³⁴ Southern R.W. Western Society and the Church... P. 351-352.
³⁵ Continuatio chronici Guillelmi de Nangiaco... P. 410.
³⁶ Ibid. P. 414-415.
³⁷ McCabe Jos. Crisis in the history of the papacy... P. 322.
³⁸ Ibid. P. 322-323.
³⁹ Flacins M. Centuriones. Historia ecclesiae Christi... P. 91.
⁴⁰ Baronio C. Annales ccclcsiastici... P. 255.
⁴¹ Ibid. P. 256.
⁴² McCabe Jos. Crisis in the history of the papacy... P. 327.
⁴³ Литтре Э.М. Аббатство, монахи и варвары... С. 109.
⁴⁴ Монталамбер А. Монахи Запада... С. 324.
⁴⁵ Там же. С. 324-325.
⁴⁶ Там же. С. 326.
⁴⁷ Герье В.И. Западное монашество и папство... С. 155.
⁴⁸ Там же. С. 155-156.
⁴⁹ Там же. С. 158.
⁵⁰ Там же. С. 160.
⁵¹ Эйкен Г. История и система средневекового мирозерцания... С. 140.
⁵² Там же. С. 142.
⁵³ Walker W. A History of the Christian church... P. 377.
⁵⁴ Ibid. С. 379.
⁵⁵ Baronio C. Annales ecclesiastici... P. 399; Continuatio chronici Guillelmi de Nangiaco... P. 386.
⁵⁶ Walker W. A History of the Christian church... P. 411.
⁵⁷ Ibid. P. 412-413.
⁵⁸ Фроссар А. Соль земли: О главных монашеских... С. 34.
⁵⁹ Там же. С. 35.
⁶⁰ Монталамбер А. Монахи Запада... С. 381.
⁶¹ Там же. С. 383.
⁶² Там же. С. 384.
⁶³ Там же. С. 385.
⁶⁴ Там же. С. 385.
⁶⁵ Там же. С. 385-386.
⁶⁶ Walker W. A History of the Christian church... P. 399-400.
⁶⁷ Ibid. P. 400.
⁶⁸ Ibid. P. 401.
⁶⁹ Андреев А.Р. Монашеские ордена. М., 2002. С. 126.
⁷⁰ Там же. С. 127.
⁷¹ Knowles D. Cistercians and Cluniacs... P. 165.

- 72 Ibid. P. 168.
- 73 Southern R.W. *Western Society and the Church...* P. 510.
- 74 Ibid. P. 516.
- 75 Ceillier R. *Ilisloirc generale dcs auteurs...* P. 419.
- 76 Flacins M. *Centuriones. Historia ecclesiae Christi...* P. 332–233.
- 77 Карсавин Л. П. *Монашество в средние века.* М., 1912. С. 29.
- 78 Knowles D. *Cistercians and Cluniacs...* P. 372.
- 79 Southern R.W. *Western Society and the Church...* P. 517-518.
- 80 Монталамбер А. *Монахи Запада...* С. 448.
- 81 Там же. С. 453.
- 82 Там же. С. 462.
- 83 Там же. С. 471.
- 84 Лінч Дж. *Середньовічна Церква. Коротка історія.* К., 1994. С. 311.
- 85 Там само. С. 311-312.
- 86 Монталамбер А. *Монахи Запада...* С. 390.
- 87 Runciman S. *A History of the Crusades: In 3 v.* Harmondsworth, 1978. P. 38.
- 88 Sainty G.S. *The Military Order of Santiago.* L., 1987. P. 10–11.
- 89 Walker W. *A History of the Christian church...* P. 414.
- 90 Riley-Smith I., Riley-Smith L. *The Crusaders : Idea and Reality. 1095–1274.* L., 1981. P. 83.
- 91 Nigg W. *Warriors of God: The Great Religious Orders and their Founders.* N.Y., 1959. P. 276.
- 92 Hannibal P. *The Order of St. Iohn of Ierusalem.* Malta, 1969. P. 55.
- 93 Riley-Smith I. *The Knight of St. Iohn of Ierusalem. 1050–1310.* L., 1967. P. 32.
- 94 Smith H. *Order of St. Iohn of Ierusalem. A Study of its Development.* L., 1962. P. 14.
- 95 Nigg W. *Warriors of God : The Great Religious...* P. 413.
- 96 Ibid. P. 413.
- 97 Ibid. P. 414.
- 98 Ibid. P. 442–445.
- 99 Ibid. P. 480.
- 100 Addison B.C. *History of the Knights Templars.* L., 1842. P. 29–31.
- 101 Barber M. *The Trial of the Templars.* Cambr., 1978. P. 9.
- 102 Nigg W. *Warriors of God: The Great Religious...* P. 527.
- 103 Southern R.W. *Western Society and the Church...* P. 519.
- 104 Ibid. P. 519-520.
- 105 Ibid. P. 520.
- 106 Ibid. P. 523.
- 107 Sainty G.S. *The Military Order of Santiago...* P. 18.
- 108 Ibid. P. 21.
- 109 Nigg W. *Warriors of God: The Great Religious...* P. 535.
- 110 Ibid. P. 536.
- 111 Ibid. P. 538.
- 112 Baronio C. *Annales cclcsiastici...* P. 207.
- 113 Ibid. P. 207.

- ¹¹⁴ Ibid. P. 207–208.
¹¹⁵ Ibid. P. 246.
¹¹⁶ Ibid. P. 246.
¹¹⁷ Fleury C. Histoire ecelesiastique... P. 310.
¹¹⁸ Ibid. P. 317.
¹¹⁹ Ibid. P. 317.
¹²⁰ Baronio C. Annales ccclesiastici... P. 282.
¹²¹ Riley-Smith I., Riley-Smith L. The Crusaders: Idea and Reality... P. 135.
¹²² Ibid. P. 135-136.
¹²³ Nigg W. Warriors of God: The Great Religious... P. 603–604.
¹²⁴ Ibid. P. 608.
¹²⁵ Ibid. P. 610-613.
¹²⁶ Smail R. C. The Crusaders in Syria and the Holy Land. N.Y., 1973. P. 240.
¹²⁷ Ibid. P. 240–241.
¹²⁸ Ibid. P. 256.
¹²⁹ Ibid. P. 256.
¹³⁰ Runciman S. A History of the Crusades... P. 470.
¹³¹ Ibid. P. 471.
¹³² Baronio C. Annales ccclesiastici... P. 309.
¹³³ Nigg W. Warriors of God: The Great Religious... P. 617.
¹³⁴ Fleury C. Histoire ecelesiastique... P. 98.
¹³⁵ Ibid. P. 115.
¹³⁶ Runciman S. A History of the Crusades... P. 484.
¹³⁷ Ibid. P. 486.
¹³⁸ Nigg W. Warriors of God: The Great Religious... P. 638.
¹³⁹ McMahon N.A. History of the Cisterciensian Order. Oxf., 1968. P. 305.
¹⁴⁰ McCabe Jos. Crisis in the history of the papacy... P. 372.
¹⁴¹ Ibid. P. 379-380.
¹⁴² Walker W. A History of the Christian church... P. 418.
¹⁴³ Корелин М.С. Важнейшие моменты в истории средневекового папства. СПб., 1901. С. 30.
¹⁴⁴ Там же. С. 41.
¹⁴⁵ Southern R.W. Western Society and the Church... P. 526.
¹⁴⁶ Knowles D. Cistercians and Cluniacs... P. 380.
¹⁴⁷ Ibid. P. 380-381.
¹⁴⁸ Литтре Э. М. Аббатство, монахи и варвары... С. 144.
¹⁴⁹ Там же. С. 159.
¹⁵⁰ Там же. С. 160.
¹⁵¹ Там же. С. 160–161.
¹⁵² McMahon N.A. History of the Cisterciensian... P. 493.
¹⁵³ Walker W. A History of the Christian church... P. 665.
¹⁵⁴ Ibid. P. 665.
¹⁵⁵ McCabe Jos. Crisis in the history of the papacy... P. 548.
¹⁵⁶ Бедуел Г. Історія Церкви. Львів, 2000. С. 85.

¹⁵⁷ Герье В.И. Бернад Клервоский: вехи жизненного пути // Вестник Европы, 1891. №2. С. 83.

¹⁵⁸ Там же. С. 84.

¹⁵⁹ Герье В.И. Расцвет западной теократии... С. 16.

¹⁶⁰ Герье В.И. Западное монашество и папство... С. 221.

¹⁶¹ McMahon N.A. History of the Cisterciensian... P. 497–499.

¹⁶² Бедуел Г. История Церкви... С. 86.

¹⁶³ Там само. С. 87.

Bohdan Bodnariuk. Catholic monk orders in the Developed Middle Ages: trends of organizational of stratification and the beginning of corporate stagnation. The article is devoted to highlighting of the situation of the Order Monasticism of the Roman Catholic Church in the 11th-14th centuries – the era of prosperity and domination of this branched church institution in the Western European society. The author studies the process of formation of qualitatively new types and types of order associations, their functional priorities, peculiarities of statutory regulation, regional specifics, analyzes the causes, preconditions and consequences of the indicated process.

Particular attention is paid to the problem of transformation of the motley and diverse Order movement from the closed (introvert) spiritual and religious communities into open and socially active (extravert) monastic «unions», congregations and general types, as well as aspects of modified ascetic practices, which were oriented mainly to humanistic ideological ideals and archetype models of culture beginning from the times of the Renaissance.

In addition, the article fully characterized the Catholic Order phenomenon in the conditions of organizational stratification and the beginning of a wide corporate stagnation, due to pre-reform political, economic, cultural and theological realities, which were spread on the territory of Western Europe from the end of the fourteenth century and identified the main directions of development of both humanistic and reformational thought.

Key words: Western Europe, Developed Middle Ages, Roman Catholic Church, Order corporations, Mendicant hordes, monastic asceticism, ascetic practices, Western European society.

Отримано: 02.07.2018 р.

УДК 355.48+327.5(437.3:430)«1273/1276»

Ігор Ліхтей

**ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНЕ ПРОТИСТОЯННЯ
МІЖ ЧЕСЬКИМ КОРОЛЕМ ПРШЕМИСЛОМ ОТАКАРОМ ІІ
ТА НІМЕЦЬКИМ ПРАВИТЕЛЕМ РУДОЛЬФОМ І ГАБСБУРГОМ
У 1273–1276 РОКАХ**

Ігор Ліхтей. Військово-політичне протистояння між чеським королем Пршемислом Отакаром ІІ та німецьким правителем Рудольфом І Габсбургом